

נשים רביזיוניסטיות במזרח אירופה בתקופת השואה

נוכחות מאוד אך עלומות שם בהיסטוריה מדוע?

נורית אשכנזי

13.1.09

nuritash@gmail.com

הקדמה

התנועה הרביזיוניסטית הייתה פעילה מאוד באירופה ערב השואה ומספר חברי תנועת הנוער שלה בית'ר, הגיע ברחבי היבשת ל 100,000 חברים. עיקר פעילות התנועה התרכז במזרח אירופה ובין הפעילים היו נשים רבות. מדוע אם כן נעלם שמען לאחר השואה ולא הגיע אל הציבור הרחב כפי שהגיע שמען של הנשים מתנועות השמאל והמרכז? האם הסיבה היתה פוליטית – יריבות עמוקה בין התנועות לבין התנועה הרביזיוניסטית? האם חסרה התנועה מודעות היסטורית בשעת מעשה, ולא נמצאו בתוכה אנשים שיתעדו את האירועים וינציחו את פועלם של אנשי ונשות התנועה?

הרי בקיני בית'ר במקומות השונים היו ארכיונים וחברי התנועה ריכזו חומרים! האם מרבית הפעילים והפעילות נספו בשואה ולא היה מי שיספר את סיפורם?

התשובות לשאלות אלו כוללות כנראה את כל המרכיבים גם יחד: חברי התנועה הרביזיוניסטית לא עסקו בתיעוד היסטורי בשעת מעשה, רבים נספו ולא היה מי שיספר את סיפורם. התנועות האחרות עסקו בסיפורן הן והיריבות הפוליטית מנעה מהן לתת קרדיט ליריביהם והתוצאה:

סיפורם של חברי התנועה הרביזיוניסטית ככלל ובתוכם הנשים, כמעט ולא סופר ונשאר עלום עד ראשית שנות השמונים של המאה העשרים, למרות שליקוט עדויות מפי ניצולים נעשה כבר בתום המלחמה במחנות העקורים ובריכוזי ניצולים.

תרומה חשובה בתיעוד סיפורם של הרביזיוניסטים ופרסומם לאחר השואה יש לזקוף לזכות זוג ניצולי השואה מליטא: **חיים לזר ליטאי ז'ל** ואשתו **חיה לזר ז'ל**.

הוא איש התנועה הרביזיוניסטית בוילנה והיא חברת התנועה הקומוניסטית שנישאה לו ונרתמה במרץ רב לגביית עדויות, תיעוד ופרסום סיפורם של חברי התנועה הלוחמים והפרטיזנים, במלחמה נגד הצורר הנאצי. חלק מן החומר פורסם בפרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים ולאחר מותה של **חיה לזר ז'ל** הועבר למכון ז'בוטינסקי.

חומרים אלה סייעו בידי לעשות צדק פואטי עם הנשים הרביזיוניסטיות שרשמו דפי גבורה ועשייה רבה בתקופת השואה במזרח אירופה. לא הגעתי לכל המקומות ולא הגעתי לכולן ועוד רבה המלאכה.

תודותיי נתונות לד"ר **פרומי שחורי** מנהלת בית ווהלין על שהגתה את הנושא, לחני **גת** מנהלת ספריית בית ווהלין, לאמירה **שטרן** מנהלת הארכיון ו**לאולגה גחמן- פרוסמושקין** ממכון ז'בוטינסקי על סיוע בהשגת חומרים.

התנועה הרביזיוניסטית

התנועה הרביזיוניסטית ("ברית הציונים הרביזיוניסטים") – הצה"ר נוסדה בשנת 1925 ע"י זאב ז'בוטינסקי.

זאב ז'בוטינסקי

המניע להיווסדה נעוץ בדרישתו של ז'בוטינסקי ל"רביזייה" במדיניות ודרכי הפעולה של ה"הסתדרות הציונית העולמית" בהנהגתו של ד"ר חיים וייצמן כלפי שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל. ז'בוטינסקי כחבר ההסתדרות הציונית, התנגד נחרצות לקו הפייסני של וייצמן כלפי המדיניות האנטי ציונית של שלטון המנדט הבריטי בא"י. הוא דרש לנקוט קו תקיף ובלתי מתפשר כלפי מדיניות זאת ומשלא נענה, פרש מן ההסתדרות בשנת 1923. הייתה אז תמיכה ציבורית רחבה למחאתו של ז'בוטינסקי במרכז ומזרח אירופה במיוחד בקרב הצעירים. תמיכה זו הביאה לגיבוש גופים וייסוד התנועה הרביזיוניסטית בשנת 1925.

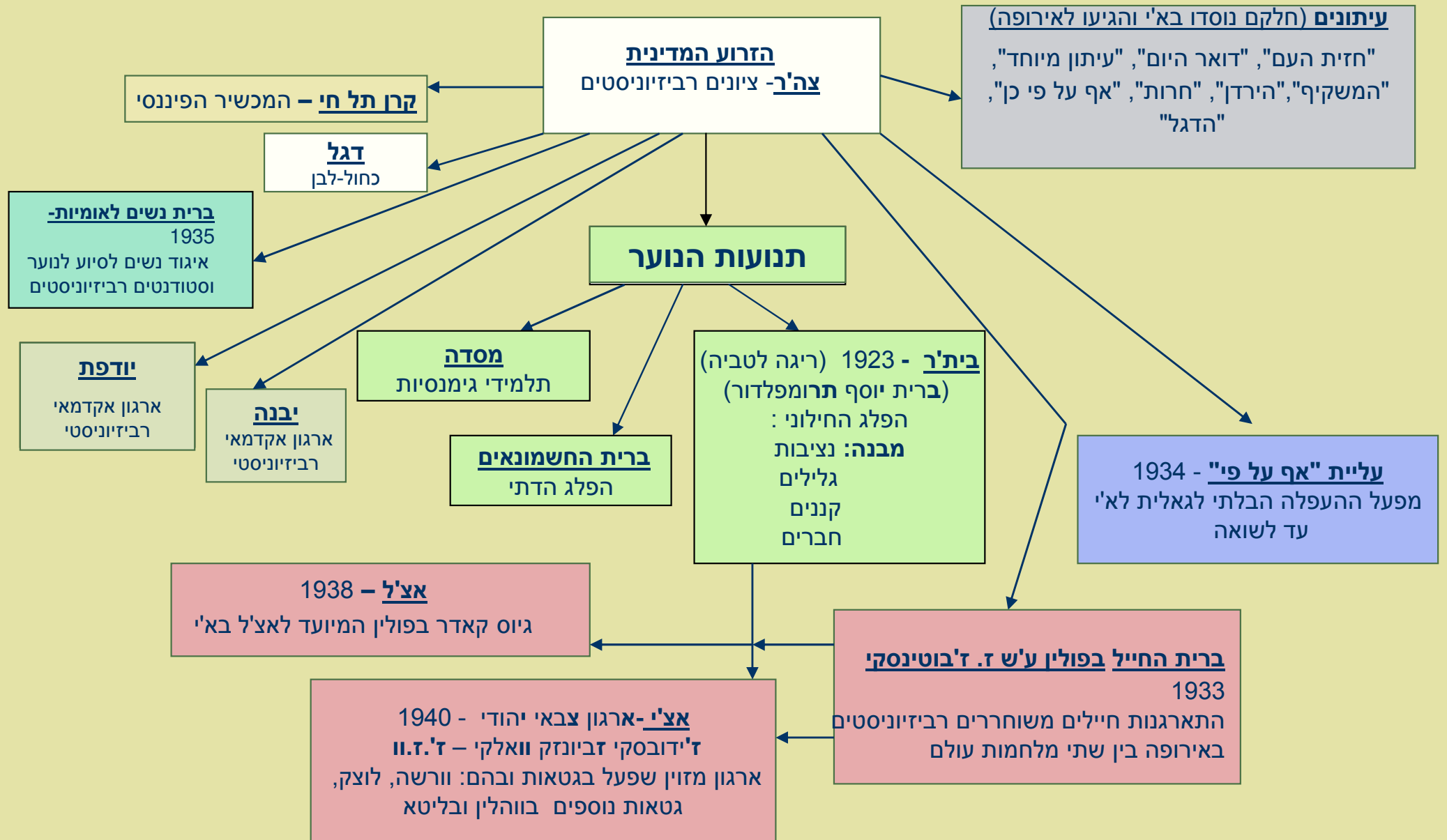
שם התנועה – הצה"ר – הציונים הרביזיוניסטים ותנועת הנוער שלה בית'ר – ברית יוסף תרומפלדור (מותו של תרומפלדור בהגנה על תל חי הפך לסמל של עמידת היהודים על נפשם, בניגוד להריגתם בפוגרומים ללא התנגדות).

ז'בוטינסקי הגדיר את תפקיד בית'ר: לברוא את האזרח הנורמאלי/הבריא של האומה היהודית

עיקרי האידיאולוגיה של בית'ר

- 1. חד-נס** – דגל אחד כחול לבן ומטרה אחת – מדינה יהודית גדולה שתשתרע משני גדות לירדן. הציונות היא אידיאל מהפכני שצריך למלא את כל נימי נפשו של הצעיר היהודי ואינה סובלת אידיאלים נוספים, מקבילים או מתחרים.
- 2. הדר** – החינוך להדר נועד להסיר את הכיעור של הגטו הפיסי והרוחני ואת גישת ההתרפסות והפחדנות של היהודי הנרדף. הדר כולל יופי חיצוני, גאווה, דרך ארץ ונאמנות. ההדר צריך להתבטא בכל נימי נפשו וגופו של הביתר'י ובכל רגע מרגעי חייו.
- 3. הכשרה צבאית** – חינוך חברי התנועה בתורות צבאיות לשם הגנה על הנפש והרכוש היהודי וכיבוש המולדת. הנוער היהודי לא יסמוך על השוטר הלא יהודי שיגן עליו ויצילו מידי פורעים.

מבנה התנועה בחו"ל

המנון בית'ר - זאב ז'בוטינסקי, פריז, תרצ"ב, 1932.

- בִּיתָר –
מִגַּב רִקְבוֹן וְעִפְרוֹ,
בִּדְם וּבִיזַע
יִקָּם לָנוּ גִזַּע
גָּאוֹן וְנֹדִיב וְאַכְזָר;
בִּיתָר הַנִּלְכָּדָה,
יֹדֶפֶת, מִסָּדָה,
תָּר מָנָה בְּעַז וְהִדָּר.

- הַדָּר –
עֲבָרֵי גַם בְּעַיִן – בֶּן־שָׁר;
אִם עֶבֶד אִם הֶלֶךְ –
נוֹצְרֵת בֶּן־מֶלֶךְ
בְּכֹתֵר דָּוִד נֶעְטָר.
בְּאוֹר וּבִסְתָר
זְכוֹר אֶת הַכֹּתֵר –
עֶטְרַת גָּאוֹן וְתִגָּר.

- תִּגָּר –
עַל כָּל־מַעְצוֹר וּמִצָּר!
אִם תֵּעַל אוֹ תִרְד
בְּלֵהָב הַמֶּרֶד
שָׂא אֵשׁ לְהִצִּית, אֵין דְּבָר:
כִּי שָׁקֵט הוּא רִפְשׁ
הַפְּקָר דָּם וְנִפְשׁ
לְמַעַן הַהוֹד הַנִּסְתָּר!
לְמוֹת אוֹ לְכַבֵּשׁ אֶת הָהָר –
יֹדֶפֶת, מִסָּדָה, בִּיתָר.

ההדר וההכשרה הצבאית הביתר'ת לעומת היהודי הגלותי

סבלים יהודים בוורשה מחכים בהכנעה ללקוחות 1915-1916 מסדר גדוד בית'ר בכיכר פילדסוצקיגו בוורשה מאי 1933 (יזמים ונכונים לפעול)

בית'ריות לפני המלחמה

בית'ריות בבית הספר למדריכים עם המדריך ירמיהו הלפרין בז'לינקה צ'כיה
1.1.1932

בית'ריות במסדר בבית הספר למדריכים של התנועה בלטביה

בית'ריות מפלוגת 'ירדן' עם המדריך אברהם לביא-שפיצמן קן לוצק בווהלין
5.7.1939

פעילות ברית נשים לאומיות בסניף בנדין 23.5.1937

נאומו של ז'בוטינסקי בוורשה ב 12.7.1938 (י'ג תמוז תרצ"ח)

"למות או לכבוש את ההר" (ז'בו: ביוגרפיה של זאב ז'בוטינסקי)

"זה שלוש שנים אני מפציר בכם יהודי פולין, עטרת היהדות העולמית, מתחנן לפניכם, מזהיר אתכם בלי הפוגות שהאסון קרוב לבוא. שערי הלבין ואני זקנתי במשך השנים האלה, כי לבי יוצא אליכם, אחים ואחיות יקרים, שאינכם רואים את הר הגעש שעוד מעט יתחיל לפלוט את להבות ההשמדה שלו.

אני רואה תמונה איומה. הזמן הנותר להצלתכם הולך ופוחת. אני יודע שאינכם יכולים לראות זאת, שהרי דאגות של יום, יום מטרידות אתכם ומבלבלות אתכם... שמעו לדברי בשעה הזאת, השעה השתים עשרה, למען השם: יציל כל איש ואיש את עצמו, כל עוד יש פנאי לכך, כי הזמן הולך ופוחת....

ואני רוצה לומר לכם עוד איזה דבר היום, התשעה באב*: אלה שיצליחו להימלט מן הפורענות יזכו לרגע חגיגי של שמחה יהודית גדולה: חידושה והקמתה של המדינה היהודית! אינני יודע אם אני עצמי אזכה לראותה - אבל בני יזכה! בזאת אני בטוח, ממש כמו שאני בטוח שמחר בבוקר תזרח השמש. בכל לבי אני מאמין בזה"

הערה: תאריך הנאום אינו תשעה באב. תשעה באב היה ב 7.8.1938

שטרסמן אילה (ליליה – לילי) - פעילת האצ"ל בפולין

לילי שטרסמן
הייתה פעילה
עם שובה לוורשה
באוניברסיטת
התגברות

נולדה בוורשה, למדה מדעי המדינה וספרות בפריס ושם התוודעה לקומופוליטיות השמאלנית. איגוד יידי "פאן אירופה" ו"הליגה לזכויות האדם".
נישאה לד"ר הנריק שטרסמן, משפטן, פרקליט מחוז וורשה ומרצה לקרימינולוגיה וורשה. הזוג שטרסמן היו חברים בחוגי היהודים המשכילים, עשירים ומתבוללים בוורשה ועם האנטישמיות בפולין מצאו את דרכם חזרה ליהדות.

ז'בוטינסקי הגיע לפולין ונפגש עם ראשי השלטון במטרה ליצור אינטרס משותף בנושא הבעיה היהודית בפולין. הוא שכנע את השלטון הפולני לתמוך בהקמתה של מדינה עברית בארץ ישראל שתמשוך אליה הגירה המונית של היהודים מפולין ובכך תפתר הבעיה היהודית בפולין.
בנובמבר 1937 הגיע לוורשה **אברהם שטרן** ("יאיר") מזכיר מפקדת האצ"ל, והניח בתיווכה של משפחת **שטרסמן** את הייסוד המעשי לשיתוף פעולה בין הצבא הפולני ואצ"ל ובמסגרתו העבירו נציגי הצבא הפולני לנציגי האצ"ל נשק ותחמושת שאוחסנו במחסנים מיוחדים, והיו נתונים לפיקוח הצבא הפולני עד להעברתם ארצה.
משפחת **שטרסמן** הזמינה את **אברהם שטרן** כדי להרצות על רעיונות הארגון בפני חוג היידיים של המשפחה, שכלל משכילים יהודים מן השכבות המתבוללות. המשתתפים התרשמו מאוד מהרצאתו של **שטרן** והקימו חוג קבוע שחבריו התלכדו במועדון "**ירדן**" ("**יורדאן**") והתחברו לרביזיוניסטים, וכך **לילי** הפכה משמאלנית לרביזיוניסטית.
במועדון אפשר היה למצוא מבחר מן העיתונות העולמית ומן העיתונות העברית ועל אחד הקירות הייתה תלויה מפה גדולה של ארץ-ישראל בשם "מדינת היהודים". המועדון הפך למקום יוקרתי ומבוקש.
באוגוסט 1938 הציע **שטרן לילי שטרסמן** להוציא עיתון בשפה הפולנית שיביא את דבר אצ"ל בפני המשכילים היהודים והלא יהודים בפולין. לאחר התלבטויות רבות, נקבע שם העיתון "**ירושלים המשוחררת**" ("ירוזלימה ויזוולונה").
לילי שטרסמן מספרת על הוצאת הגיליון השלישי:

"החלטנו לתת כותרת, שתזדקק לעין בקיוסקים, מפה או סמל. הצעתי שנצייר מפה של ארץ-ישראל השלמה ועל רקעה זרוע עם רובה וכתובת "רק כך". כל זה נראה מסובך, אולם החלטנו לנסות וד"ר **באור** שהיה לא רק רופא מצוין אלא גם שרטט מובחר, צייר את השער שאחר-כך הפך להיות סמלו של הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל".

הערה: אצ"ל נוסד בירושלים בשנת 1931, ע"י מפקדים שפרשו מן 'ההגנה' משום שדרשו פעילות נחרצת נגד התוקפנות הערבית אז. מפקדי האצ"ל חיפשו בפולין כוח אדם יהודי שיצטרף אליהם וכן אספקת נשק ותחמושת.

הגיליון האחרון של "ירושלים המשוחררת" יצא לאור ב 5 בספטמבר 1939, חמישה ימים לאחר פלישת גרמניה לפולין. לילי כתבה אותו לבדה ובמקום גיליון בן 32 עמודים כפי שהיה קודם לכן, מנה הגיליון האחרון רק 4 עמודים. הגיליון הודפס ונארז, אך אל הקוראים לא הגיע. פצצה גרמנית נפלה על בית-הדפוס בלילה האחרון והכול הושמד.

הצבא הפולני העביר עד פרוץ המלחמה נשק רב למחסני האצ"ל בוורשה ויעקב מרידור שליח אצ"ל בפולין, עסק בארגון משלוחי הנשק לאי, אך עם פרוץ המלחמה הכול ירד לטמיון. מספרת על כך לילי שטרסמן:

"ב-3 בספטמבר החלטנו שיש לעשות משהו עם הארגזים והתחלנו לחפש את ידידינו הפולנים, אולם לא היה שם כבר אף אחד. בינתיים מפציצים את וורשה, ומה יהיה עם המחסן ברחוב צְּגֶלְנָה? ב-10 בספטמבר לא אצרתי יותר כוח ובשעת הפצצה קשה יצאתי מן המרתף אל מפקדת העיר בכיכר פילסודסקי, אל מטה הגנרל ג'ומה. לא נתנו לי להגיע אל הגנרל, בקושי שכנעתי סמל שיביא אלי איזה קצין. לבסוף יצא אלי קצין בדרגת קפטן. "אמרתי לו: "אני יודעת מקום בוורשה שיש בו כמות גדולה של נשק ותחמושת" "את משוגעת", אמר לי הקפטן במנוד ראש "זוהי האמת ואפשר לבדוק זאת" ענית. בקושי שכנעתי כמה קצינים לנסוע עמי לרחוב צְּגֶלְנָה. פרצנו את הדלת וצריך היה לראות את פניהם של הקצינים (ואת פני שלי) לנוכח הנשק הרב שנתגלה לעינינו. הם החזירו אותי במכונית הביתה. ישבתי במכונית מתוך תחושה שחשך עלי עולמי. אמרתי למיור: "אני צריכה לקבל מכם קבלה על כך. אני מבינה שמה שאני אומרת נשמע מוזר, אבל אני חייבת שתהיה לי הוכחה שמסרתי לכם את הנשק". קיבלתי קבלה, שאחר-כך השארתי אצל גוי אחד, החי עדיין. בשעת הפרידה אמר לי המיור: "יכול אני להבטיח לך, שאחרי המלחמה הזו לא את, לא ידיך ולא אנחנו נשכח את הרגע הזה ואתם לא תתחרטו על-כך לעולם". כשנפרדנו, היה זה כבר אחר ההפצצה. וורשה כולה עלתה בלהבות".

הנריק שטרסמן בעלה של לילי, פרקליט מחוז וורשה וקצין מילואים בכיר בצבא הפולני, גויס בפרוץ המלחמה ונפל בשבי הרוסים. באביב 1940 נספה בטבח שערכו הרוסים באלפי קצינים פולניים ביער ליד העיר קטין. **לילי** הצליחה לצאת את פולין ועלתה ארצה דרך איטליה עם שני ילדיה הקטנים. כעבור זמן נישאה ל**חיים לובינסקי** שאותו הכירה עוד בוורשה בעת שליחותו שם.

שיתוף פעולה או עוינות בגיטאות בין התנועות מהזרמים השונים

בין הנשים הרביזיוניסטיות שאותרו, ישנן כאלו שהיו לפני השואה חברות בית'ר או מסדה/יודפת/יבנה ויש כאלו שהצטרפו בתוך תקופת המלחמה בעקבות הכרות עם חברי התנועה.

השוואה בין מקומם של הרביזיוניסטים בגטאות וורשה, וילנה ולודז' וקשריהם עם תנועות השמאל והמרכז באותם גטאות, מראה את התמונה הבאה:

וורשה: אצ'י היה הגוף המזויין המחתרתי הראשון שהוקם בוורשה עוד לפני הארגון היהודי הלוחם - א.י.ל ומשהוקם א.י.ל, הייתה יריבות רצינית בין שני הארגונים המחתרתיים בעיקר בנושא: מי וכיצד ינהל את המחתרת. הארגונים לא התמזגו ופעלו בנפרד, אך חילקו ביניהם את הגזרות בשטח. אצ'י קיבל את גזרת רחוב וכיכר מורנובסקה וכוחות בשופים של המברשתנים וטבנס-שולץ. לנשים ולנערות שלחמו במסגרת א.צ.י, לא היה קשר פונקציונלי עם לוחמי ולוחמות א.י.ל.

וילנה – בוילנה הוקמה מחתרת משותפת של הארגונים השונים ה FPO והרביזיוניסט **יוסף גלזמן**, נבחר כסגן המפקד. איחוד הכוחות והעבודה המשותפת של התנועות, הביאו לכך שהנשים הרביזיוניסטיות הפעילות, שתפו פעולה עם חברי התנועות האחרות למרות היותן צמודות בעיקר ליחידת הפיקוד של **גלזמן**.

לודז' - בספטמבר 1940 הוקם במרישין וועד קיבוצים משותף שאיחד בתוכו את כל ההכשרות החקלאיות של התנועות השונות אשר פעלו במרישין ובתוכן הקבוצות הרביזיוניסטיות של בית'ר וברית החשמונאים. נציג בית'ר היה **ויקטור אורבך**. שותפות זאת יצרה היכרויות ופעילות משותפת על בסיס הכרות אישית, בעיקר בתוך הגיטו לאחר שפורקו ההכשרות במרישין.

רבות מן הנערות חברות תנועת בית'ר השתתפו בשנות השלושים בקורסי הדרכה צבאיים ולמדו שימוש בנשק כחלק מן האידיאולוגיה הבית'רית ובתקופת השואה היו פעילות בתפקידי לוחמות ואוחזות בנשק, פרטיזניות, מקשרות, סיעוד כמו רופאות ואחיות, חינוך ומזכירות.

וורשה - הקמת האצ"י

ראשיתו של הארגון הצבאי היהודי האצ"י בסוף דצמבר 1939 בוורשה, כענף של תנועת ההתנגדות הפולנית המתעוררת "ויסקובי זביונק וואלקי זבריוני" ז.ז.ז.ז. – ארגון צבאי למלחמה מזוינת בראשותו של המאיר הנריק איוונסקי – "ביסטרי". חברי הארגון היו עובדי בית החולים ע'ש סטניסלב הקדוש מרחוב וולסקה 37 בוורשה.

החיבור עם ה.ז.ז.ז. נוצר באמצעות סגן דוד מוריץ אפלבוים ושלושה קצינים יהודים נוספים. דוד נלחם בגדודו של איוונסקי במצור על וורשה, והצטיין באומץ לב. אפלבוים נהג תמיד לומר: "אני תלמידו של יהודי דגול, של זאב ז'בוטינסקי. הוא חינך אותנו להיות חיילים טובים. יש רבים כמוני בפולין ובעולם החופשי ישנם רבבות כמוני וטובים ממני".

אסיפת היסוד של הארגון היהודי התקיימה ב-1940 בביתו של המהנדס אורבך ברחוב דזלנה/קרמליצקה ובה השתתפו 39 איש ואישה ומתוכם: 34 גברים ו-5 נשים. הנאספים נשבעו שבועת אמונים והוכרז על יסוד ארגון צבאי יהודי מורד – Z.Z.W – ז'ידובסקי זוויןזק וויסקובי.

אצ"י היה מאורגן ב-10 מחלקות:

1. תעמולה ואינפורמציה, 2. ארגון, 3. רכש, 4. כספים, 5. קשר, 6. רפואית, 7. משפטית, 8. הצלה, 9. מחסן, 10. צבאית.

הנשים היו פעילות בעיקר במחלקות:

קשר - קשר עם הצד הארי, עם קבוצת קורפוס הביטחון וגדוד וו, הקמת רשת קשרים בתוך הגטו עצמו ובין הגטו המרכזי לבין השופים, אימון האנשים והפיקוח על כך.

רפואית - מלאי תרופות לארגון, אספקת ציאנקלי לכל מי שנשקפה סכנה כי ייפול בידי האויב, קורסים לעזרה ראשונה לחובשי הפלוגות ולקשריות. בין נשות א.צ.י היו רופאות וסטודנטיות לרפואה שתרמו את כישוריהן לנושא.

משפטית - זיהוי בוגדים ומשתפי פעולה עם הגסטאפו, שיפוט ופסקי דין על עבירות משמעת של הלוחמים, שפיטת סוכני גסטפו ובוגדים מבין יהודי הגטו. פלוגת עונשין של הארגון בצעה את פסקי הדין.

הצלה - הצלת ילדים והוצאתם מחוץ לגטו, סידורם בצד הארי: מזרמים/כנסיות/משפחות פולניות, הוצאת מבוגרים מן הגטו, ציודם בתעודות מזויפות וסידורם בצד הארי.

בית'ר וורשה

עם הבריחה ההמונית בראשית המלחמה מזרחה, עזבה נציבות בית'ר את וורשה באופן זמני ובעיר נותרו הבית'רים ללא הנהגה.

בקן צפון בפראגה היו 200 חברים וחברות שהספיקו לקיים אסיפה כללית יומיים לפני פרוץ המלחמה ואז הקן נסגר ואת מקומו החליף הגן העירוני והחברים נפגשו בו רק בקבוצות קטנות. הם המשיכו לחלום על הדרכים שבהן יגיעו למולדת ודנו כיצד לנהוג במצב החדש שנוצר עם הכיבוש הגרמני. במפקדת הקן הייתה חברה **פלה שפשיק – פינקלשטיין**.

ביחד עם חבריה לקן ועם הלה גולדפארב, הטמינו את דגלי בית'ר פראגה וברית החייל פראגה בקופסת פח בבוור במרתף ביתה של פלה.

הדגל מילא תפקיד חשוב ביותר בערכי התנועה ונראה זאת במספר אירועים בתקופת השואה.

• שיר הדגל ז. ז'בוטינסקי פאריס, תרפ"ו, 1926

אל תגידו כי איננו
דם אבינו המכבי;
כי שלוש טיפות ממנו
נמזגו בדם לבי.

זו כצבע ים כנרת,
זו כשלג, זאת זהב;
על הדגל, על הסרט,
על הראש ובלבב.

זו כתכלת היא רקיע:
גובה, אופק, עוז מעוף -
לעולם תמריא, תגביה
רוח עבר מול אין-סוף.

• לעולם תצמא נפשנו
דע, יופי, טהרה:
ותצא מהר קודשנו
האמת שהיא תורה.

עבודה חקלאית בהרוביישוב

גטו וורשה נסגר בנובמבר 1940 ובתוך שטח של 2% מוורשה נסגרו יהודי וורשה שהוו 30% מאוכלוסיית העיר כשאליהם נוספו הפליטים היהודים המגורשים מעיירות וערים במחוז וורשה. האוכלוסיה היהודית בגטו וורשה הגיעה ל 420-450 אלף נפש. המצב בגטו החמיר והתדרדר, המוות השתולל בכל מקום ולא פסח על חברי בית'ר.

באפריל 1941 הגיעו לוורשה שני בית'רים מהרוביישוב במזרח שעל נהר הבוג, **הנס ברנדווין ויולק ברנד** מזכיר היודנראט בהרוביישוב ובן אחיו של ראש היודנראט.

השניים ספרו על אחוזות חקלאיות רבות בסביבות הרוביישוב הסובלות ממחסור בכוח עבודה ומשוועות לידיים עובדות. הרעיון היה לסדר שם עבודה לבית'רים ולהוציאם ממצוקות הגטו. באביב 1941, יצאו להרוביישוב לעבודה בחקלאות קבוצות של בית'רים וחברי ברית החייל אשר מרביתם הגיעו לוורשה מערי השדה. בעלי האחוזות הזמינו עבודה באופן רשמי דרך "הארבייטס – אמט" (משרד העבודה) הגרמני וזה הנפיק רישיונות עבודה לפי שמות. כך חיו ועבדו כ 600 מבית'רי וורשה ב 7 אחוזות סביב הרוביישוב וכך נצלו אז מהחיים העלובים בגטו. בסתיו 1941 יצאה להרוביישוב גם **פלה שפשיק**.

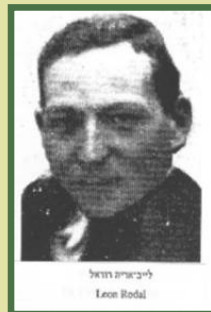
הבית'רים היו באזור עד ליוני 1942, אז נלקחו רישיונות העבודה מבעלי האחוזות. חלק מן החברים חזר לגטו וורשה, אחרים יצאו אל היערות וחכו להודעות מן הגטו ומשאלו בוששו לבוא, הצטרפו לפרטיזנים. ביניהם היו האחים **מלכה וחיים האוס**. **מלכה** נפלה ביערות, **חיים** נתפס והובל למיידאנק ושם נספה. **חדוה וויכר** נסעה עם **פלק לנגלבן** לוורשה. בתחנת הרכבת בזמושץ, הגסטאפו הוריד אותם מן הרכבת, תעודותיהם נלקחו ונגזרו לחתיכות והם נורו במקום.

גטו וורשה - קשריות אצ"י שלא שרדו

"הנערות הגיבורות חייקה, פרומקה והאחרות הן נושא ראוי לעטו של סופר גדול. נערות אמיצות וגיבורות הנוסעות הלוך ושוב לערים ועיירות בפולין. מצויידות בתעודות אריות כפולניות או אוקראיניות. ..מדי יום ביומו הן נתונות לסכנות הגדולות ביותר. הן סומכות על מראה פניהן הארי ועל המטפחות העוטפות את ראשן. הן מקבלות על עצמן את השליחויות הקשות ביותר וממלאות אותן מבלי להניד עפעף וללא צל של היסוס.... כמה פעמים ראו את המוות עין בעין? כמה פעמים נעצרו, כמה פעמים נערכו אצלן חיפושים? ...האישה היהודיה רשמה דף מפואר בהיסטוריה של מלחמה זו..." (עמנואל רינגלבלום)

קשריות ז'ז'וו. אשר יצאו מן הגטו אל הצד הארי, צויידו באקדח בלגי בקליבר של 5 מ'מ. הייתה הוראת קבע שבמקרה של היתקלות עם המשמרות וסכנת מעצר, יש לירות ללא היסוס הן בגרמנים, הן ב'משטרה הכחולה' הפולנית והן ב'משטרת הסדר' היהודית. אירקה אורליק- חברת 'מסדה' שעברה עם חבריה לבית'ר. בעלת מראה ארי, יפה מאוד ותוססת. ביתה ברחוב לשנו היווה מקום מפגש לחבר'ה יוצאי 'מסדה' שעברו עמה לבית'ר. אחותה הבכירה הייתה פעילה בארגון 'יבנה-יודפת'. פעם בחורף 1942, אירקה יצאה בשליחות הארגון להביא נשק מהצד הארי לגטו ולאחר שמלאה את שליחותה, הצטרפה לקבוצת יהודים שחזרה מהעבודה בצד הארי לגטו. בשער המשמר ליד השער לגטו, נחקרה על מעשיה מחוץ לגטו, אך היא שתקה ולא אמרה מילה. החוקרים הפלו בה את מכותיהם והיא שתקה עד שהם ירו בה במקום, ליד שער הכניסה לגטו.

לינה (הלקה) וונטלנד – חברת 'מסדה' שעברה לבית'ר. בעלת השכלה רחבה ושליטה שוטפת בגרמנית. פעם בהיותה בצד הארי עברה ליד בית קפה וראתה שיושבת בו קבוצת קצינים גרמנים. הם ישבו באותו בית קפה שוב ושוב. עלה בדעתה לחסל את כל הקבוצה ברימון אחד. היא ערכה תוכנית שכללה דרכי נסיגה. כדי לבצע זאת היה עליה לקבל את אישור מפקדת הארגון. היא בקשה מהם לעשות זאת פעם אחר פעם עד שקבלה את האישור. בנובמבר 1942 הלקה ביצעה את הפעולה המוזכרת גם במקורות פולנים (מזכירה את הפעולה בקפה 'ציגנריה' בקרקוב ערב חג המולד בדצמבר 1942). נפלה בקרבות בגטו תוך כדי לחימה. ידידתו של ליאון רודאל

ליבאית רודאל
Leon Rodal

קשריות אצ"י בגטו וורשה שלא שרדו

ילידת וורשה, חניכת 'מסדה' ואח"כ בית'ר. לפני המלחמה פעלה רבות בקרב הנוער היהודי המתבולל והביאה אותו לבית'ר. בעלת השכלה כללית רחבה וידע של שפות. למדה רפואה בפיזה איטליה, סיימה וחזרה לוורשה. עבדה במחלקה הכירורגית בב"ח צ'יסטה והמשיכה פעילותה בתנועה. הצטרפה לז"ז.וו. מיד עם הקמתו. קקשרית, אלה יצרה קשרים ענפים עם חוגים רפואיים מהצבא הגרמני והגסטאפו וביניהם איטלקים רבים. ספקה למחתרת ידיעות, נשק, חומרי ריפוי מבית החולים שבו עבדה והקימה נקודות של הז"ז.וו בצד הארי. לחמה בקרבות במרד ובמהלכם נפלה.

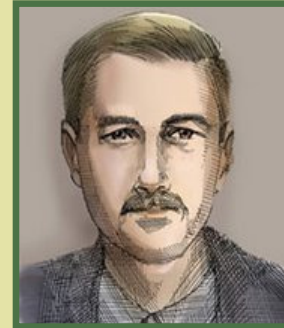
אלה נייבורג –

רויזה נוימן – מרח. מורנובסקה 42 הייתה קשרית עם מוניטין גדול בקרב הארגון. היא חלתה בשחפת הוצאה לצד הארי וטופלה בביתם של משפ. **איוונסקי** ברח. זלוטה 56. נפטרה משטף דם סמוך לפרוץ המרד.

וולדקה ציקוב – ג'ינג'ית ובעלת מראה ארי טהור. קשרית ולוחמת, נפלה במרד גטו וורשה.

ליאנקה גלאס ("אלבירה") – סטודנטית לרפואה.

זוכה שטרן ("סאס"א") – קשרית בקבוצת **פאוול פרנקל**

קנפובנה - קשרית בקבוצת **פאוול פרנקל**.

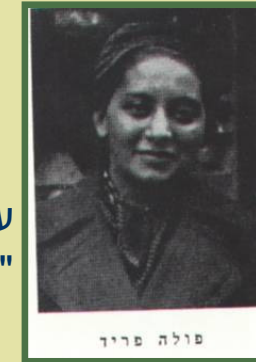
הנקה כהנא – קשרית בקבוצת **פאוול פרנקל**. נפלה בקרבות במרד ברחוב מילה.

זנקה בינשטוק ("יולנטה סלסקה")- דיברה גרמנית שוטפת, בעלת מראה ארי ופעלה רוב הזמן בצד הארי. עם פרוץ המרד נכנסה לגטו, הצטרפה ללוחמים ונפלה כלוחמת.

סוניה יעקובצ'ק –זמרת מועדונים יפיפיה בגטו שנהגה להתיידד עם הגרמנים. בית המשפט של הז"ז.וו. דן אותה שלא בפניה על '**ביזיון הגזע היהודי**' ופסק גזר דין מוות. לוחמי הז"ז.וו. עצרו אותה והודיעו לה את גזר הדין אך אמרו שאם תיאות לעבוד באיסוף ידיעות על הגרמנים עבור הז"ז.וו., יומתק גזר דינה ועליה להתייצב ביחד עם חברתה שניהלה אורח חיים דומה, בנקודה מסוימת. מאותו היום, נכנסו שתי החברות לעבודה בארגון במסירות ובנאמנות. במחצית אפריל 1943, **סוניה** הביאה את הידיעות על הכנות הגרמנים לחיסול הסופי של הגטו. נפלה בקרבות במרד.

ידז'קה – קשרית ולוחמת שעבדה כקשרית מול **גבריאלה לייבסקי** ("ברונקה") הקשרית הפולנייה של הק.ב ('**קורפוס בזפצ'יינסטוואה**') שעסקה בהעברת ילדים לצד הארי. **ידז'קה** סייעה במעצרון של שתי סוכנות גסטאפו אחת מהן **חיה בלומברג**, ליד השוק בפינת רחוב לשנו/ נובוליפיה. **ידז'קה** נפלה בקרבות בכיכר מורנובסקה.

קשריות אצ'י בגטו וורשה שלא שרדו

פולה פריד –

עסקנית צעירה בבית'ר וורשה. הייתה המפיעה הראשית של העלון הרביזיוניסטי המחתרתי "אף על פי כן". התגוררה ברחוב גז'בובסקה 22. גורשה מוורשה לאחר האקציה הגדולה.

לוסייה וייכר – בית'רית מקן מוראנוב. סייעה לפולה שפשיק להתקבל לעבודה בשופ של הפרוונים לאחר שחזרה מהרוביישוב בקיץ 1942. לא ידוע מה עלה בגורלה.

חנה שיין – חברת בית'ר קן לודז' שהגיעה לוורשה. לחמה במסגרת אצ'י במרד גטו וורשה.
לילקה יעקובוביץ' – חברת בית'ר קן לודז' שהגיעה לוורשה. לחמה במסגרת אצ'י במרד גטו וורשה.
הלינה – נערה בת 15 שהצטרפה לקבוצת המבריחים של יאצק (ג'ק) אייזנר וביחד עמו הניפה את 2 הדגלים: העברי הכחול - לבן והפולני האדום-לבן על גג בניין מפקדת אצ'י ברחוב מורנובסקה 7.

הנפת הדגלים בכיכר מורנובסקה במרד גטו וורשה

ע"פ: Jack Eisner, "The Survivor", William Morrow and company, Inc

יאצק אייזנר היה בן ה 13 כשנכלא בין חומות גטו וורשה עם משפחתו. מהר מאוד הבין שסדרי העולם השתנו ומעתה על הילדים לקחת אחריות ולפרנס את משפחותיהם. הוא ארגן חבורת ילדים בני גילו והקים "חברת סחר" מגובשת עם שותפים בצד הארי שעסקה בהברחות. באחזת קבר בבית העלמין היהודי באוקופובה בנה מחסן סחורות, עסקיו שגשגו והוא נכנס לעסקי הברחות נשק. בבוקר סתווי של נובמבר 1942 **יאצק** עמד עם חברתו **הלינה** וחיכה לחבר'ה בצד הארי. מרחוק התקרב בחור צעיר גבה קומה, ניגש אליהם וברכם לשלום. **יאצק** הכירו עוד מבית ספרו. היה זה **ארטק מילנר** תלמיד הכיתות הגבוהות בבית הספר. **ארטק** גייס לז'ז'ו. את חבורת המבריחים הצעירים שהיו כבר חמושים באותה העת והיו להם מקורות להשגת נשק. למעלה מ 20 חבר'ה התגייסו אז לז'ז'ו. אך בתום המלחמה **יאצק אייזנר** נותר לבדו בחיים. עם שחר של בוקר ה – 19.4.43 ערב ליל הסדר, **ארטק** הציב את **יאצק**, **הלינה** ועשרים חבר'ה נוספים מקבוצת המבריחים כפלוגת חיפוי על גגות ועליות הגג של בניינים 11, 9 ו 5 ברחוב מורנובסקה. לפני העלייה לגגות ביקש **פאוול פרנקל** ממפקדי א.צ.י **מארטק מילנר** שיבחר בשני נערים למשימה מיוחדת. **ארטק** בחר ב**יאצק והלינה** ואמר להם: "היי! אתם זוג מן השמיים, עלו למעלה למספר 7, ואתה **רודי** תחפה עליהם מימין ממספר 5" ואז הוסיף בחיך ממזרי:

"חבר'ה, אתם עומדים לעשות היסטוריה, תניפו את דגל המרד היהודי הראשון אחרי כמעט אלפיים שנה. עמוסים בבקבוקי מולוטוב עם אקדחים תקועים בחגורותינו, התחלנו לטפס במעלה גרם המדרגות של הבניין הגבוה. עמנו צעדו **רודי** והחבר'ה מפלוגת המבריחים שלנו. ככל שהתקדמנו כלפי מעלה, עלתה בנו רוח הגאווה וההתרגשות. קומץ של נערים ונערות הקיפו את הארובה שהזדקרה מהגג. בסכין גירדנו גומה ברצפת הטיח והכנסנו לתוכה את תורן הדגל. הדקנו את הדגל בחוט היטב אל הארובה. הרוח הקלה פרשה את הדגל הכחול-לבן מעל גגותיה של וורשה... מרחוק הגיעו לאוזנינו הדי הירי... "לאחר חצות, פגש **ארטק** את **יאצק והלינה**, בכיכר מורנובסקה ואמר שישנה בעיה: הגיעה תלונה מהארמיה קריובה (שלה היו קשרים עם א.צ.י). הם טענו שה- ז'ז'ו. היו צריכים להניף לצד הדגל העברי הכחול-לבן גם את דגל פולין האדום-לבן. במטה א.צ.י סברו שיש צדק בתלונת ה – א.ק. אבל מה לעשות? הדגל הפולני לא מצוי בידם. תשובת הארמיה קריובה הייתה שמיד ייצא שליח מהצד הארי דרך תעלות הביוב ובידו הדגל הפולני. א.צ.י היו צריכים לשלוח מישהו לפוגשו בכניסה לתעלות הביוב ע"מ שינחה את הפולני במבוך התת-קרקעי.

הבחירה נפלה שוב על **יאצק** שהכיר בתור מבריא מומחה את "וורשה דלמטה". **הלינה** והחבר'ה נשארו בתצפית על הגגות לפי פקודה. בבוקר יום ג', כאשר קרבות מרים ניטשו בגטו, כיכר מורנובסקה עדיין לא עברה את טבילת האש הרצינית. **יאצק** יצא לתעלות הביוב דרך ניקבה שהייתה בפינה הדרום-מזרחית של הכיכר. הוא יוד לתעלות עם עששית נפט קטנה והניח אותה בגומחה ליד הפתח כדי שתסמן לו בשובו את נקודת היציאה מן התעלה. הדרך בתוך התעלות הסתבכה כי זה חלק של העיר **שיאצק** לא הכיר מנתיבי ההברחות שלו ומטרתו הייתה להגיע ליציאה ברחוב קונביקטורסקה ליד אצטדיון "פולוניה", יציאה שהכיר היטב. הסרחון וגובה המים הגבירו את הפחד שמא לא יגיע אל מטרתו. תוך כדי פילוס דרכו בתוך הרפש והמים המצחינים הגבוהים, הוא שמע יללה. של מי? **יאצק** הדליק פנס כיס וראה נערה כבת 16 הנאחזת בשארית כוחותיה בזיז מזדקר מקיר התעלה. בתחילה היא התכחשה ליהדותה וסיפורה סיפור ורק לאחר **שיאצק** סייע לה בהליכה בתוך מי התעלה, היא הפשירה וסיפרה את סיפורה. שמה **סאלה**. לאט, לאט הם התקרבו לפתח ניקבה כשלפתע הוסר המכסה ונער צעיר כבן 15 – **קאז'יק**, גלש פנימה ופתח את חולצתו כשהוא חושף את הדגל הפולני שהיה כרוך על גופו. לשאלתו מי זו הנערה? סיפר **יאצק** שהיא מבריאח לא יהודיה שגרה בפראגה ואיבדה את דרכה בתעלות הביוב. **קאז'יק** ו**יאצק** סייעו ל**סאלה** לצאת מתעלת הביוב ולהגיע לפראגה לדודה ואז חזרו דרך התעלה עד שהגיעו למנורת הנפט. מבחוץ, נשמעו הדי היריות ולפי הוראותיו של **ארטק**, היה עליהם לחכות בתוך התעלה עד שמישהו יבוא ויפתח את המכסה. הצפייה ארכה וייאשה אותם, אולם לבסוף נפתח מכסה הניקבה ו**ארטק** ו**הלינה** סייעו להם לצאת החוצה. כשהם מצחינים ומלוכלכים עלו **יאצק** ו**קאז'יק** עם מקבלי פניהם לגג בניין מורנובסקה 7. כולם הושיטו ידיים אל המוט שהוכן מראש כתורן להנפת הדגל הפולני וכך התנופפו שני הדגלים הכחול-לבן והאדום-לבן מעל הגטו היהודי הלוחם".

רכזות ידיעות אזוריות מטעם מחלקת העיקוב של המחלקה המשפטית במטה אצ"י בגטו וורשה

שרה טרפּלר – הייתה רכזת הידיעות ברחוב לשנו עבור המחלקה לשרות ידיעות, שהייתה חלק ממערכת השיפוט של הארגון. המטרה היתה לתפוס סוכני גסטאפו בגטו – בוגדים – להביאם לשיפוט ולבצע את פסק הדין.

"וויכטה" – במרץ 1943 סייעה בתפיסת סוכן הגסטאפו **אדולף בורנשטיין** איש משטרת ה"13" ובצוע פסק דין מוות כנגדו ברחוב אלקטורלנה.

קשריות אצ"י ולוחמות בוורשה ששרדו

ילידת קילצה לא הייתה חברת בית'ר לפני המלחמה. מקילצה ברחה לרדום ומשם לוורשה. והוא הכניסה לאצ"י ביולי 1942. ג'וטה השתתפה במבצעים של בנשק בדירת אצ"י שנמצאה בתוך השופ של שולץ ברחוב לשנו מורנובסקה וברחוב שביינטווארסקה. בשלב מסויים הגיעה לוחמי אצ"י עד ל 10.5.43. הגרמנים זרקו לפתחי הבונקר הלוחמים מתוכו ושלחו אותם למיידאנק.

אברהם רודאל
Abraham Rodal

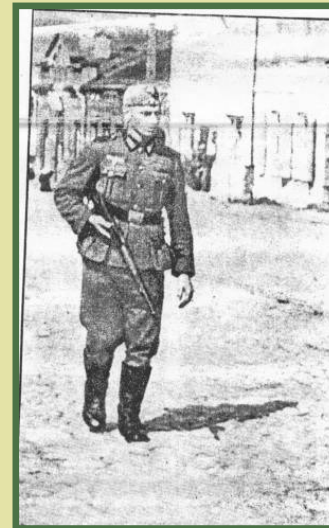
אברהם רודאל
הדרכה בשימוש
וורשה באיזור
שם שהתה עם
הוציאו את

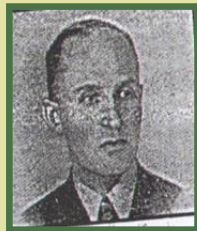
ג'וטה רוטנברג-הרטמן -
בוורשה פגשה את בן עירה
הבאת נשק לתוך הגטו.
74-76. לחמה במרד גטו
לבונקר שביינטווארסקה 38
פצצות עשן וגופרית וכך
ג'וטה שרדה.

אמילקה קוסובר – רוזנצווייג ("מארילקה") -
חזות ארית צורפה כקשרית לא.ק. בוורשה.
מהנדס מחוז וורשה וחברו של אביה
אמילקה סיפקה נשק לאנשי הז'ז'ו. וכך
ברחוב זמנהוף 17א'. **אמילקה** הכינה
הגטו את **רחל אורבך** ואת **עמנואל רינגלבלום** מטראבניקי והחזירה אותו לוורשה.
הביאה אנשים מן היער לוורשה.

ילידת ראדזימין צפ' לוורשה, הייתה חברת בית'ר מצעירותה. כבעלת
באמצעות **אדולף רודניצקי**,
יוסף קוסובר. באמצעות
נכנסה לא.צ.י. המפגש
מקומות מסתור בצד הארי
לוחמי אצ"י עד ל 10.5.43. הגרמנים זרקו לפתחי הבונקר הלוחמים מתוכו ושלחו אותם למיידאנק.

בתמונה אמילקה הולכת להשליך פרחים בפקודת ה א.ק. על גופותיהם
של חברי המחתרת שנידונו למוות ע"י הגרמנים.
הפרחים על גופות הנידונים אמורים להביע את הזדהותה של האוכלוסייה
הפולנית עם חברי ופעילות המחתרת.

באוגוסט 1944 במרד הפולני, אמילקה פיקדה על יחידת לוחמות של הא.ק. ועל תפקודה במרד הפולני קבלה עיטורי הצטיינות.
בתום המרד הפולני אמילקה נלקחה בשבי הגרמני ושהתה במחנה שבויים עד תום המלחמה.

קשריות אצ"י ולוחמות במרד גטו וורשה ששרדו

פלה חזרה מהרוביישוב לוורשה בשנת 1943 והתקבלה לעבודה בשופ של הפרוונים ברחוב הביתרית **לוסייה ווכנר** מקן מוראנוב, היא שהכניסה אותה לעבודה וכך הכירה את **לאון** מטרות הא.צ.י. ואת התנאים הקשים שבהם צריכים לעמוד חבריו. **פלה** נענתה לאתגר, ופגשה עמה בהרוביישוב. היא הוצבה בשופ ברחוב לשנו 78 ומשם עברה לעמדה המרכזית בקרמליצקה 5. בין פעולותיה: הדבקת כרוזים של הא.צ.י, העברת נשק בין עמדות א.צ.י, לחימה במרד בקרמליצקה 5. משם עברה דרך תעלות הביוב לגז'בובסקה 13. ביום ה 9 למרד, יצאה מגז'בובסקה אל היערות אך נתפסה כעבור זמן קצר והועברה אל בית חרושת בתוך הגטו הבוער, משם לאומשלגפלץ ומשם נשלחה למיידאנק ואחר לבירקנאו. בינואר 1945 **פלה** צעדה בצעדת המוות וליד בנדין, ברחה והסתתרה בבית איכרים עד לשחרור בידי הרוסים בסוף ינואר 1945. כעבור שנה בינואר 1946 עלתה ארצה.

פלה שפשיק – פינקלשטיין
נובוליפיה.

רודאל. ליאון הציג לפלה את בארגון ביתר'ים רבים שהיו

דבורה ביבלה – שווימר – קן ביתר מרכז, השתתפה במרד, הובלה למיידאנק ושרדה. הגיעה ארצה לחיפה.

לחמה במרד, נתפסה והובלה למחנה פוניאטוב. נמלטה ושרדה את המלחמה כארית בזהות שאולה.

טולה גדאנקן – סטוק

מדזיה גרנובסקה – רוב הזמן בצד הארי. מקשרת בין מפקדת הז'ז'ו. לבין המפקדה הראשית של ק.ב. ('קורפוס בזפצ'יינסטוה', קורפוס הביטחון שהיה אחד מיחידות הא.ק.) בראשותו של גנרל ט. פייטריקובסקי. השתתפה במרד הפולני בשנת 1944 ושרדה.

גטו ביאליסטוק - פעילות בית'ר

- רחל שלומיאל
- לאה הופנוג
- חנה גורדון מגרודנו
- פרידה ריבאלובסקה הצטיינה בניסיון המרד בביאליסטוק.

בית'ריות מחוז ווהלין

רבקה צייגר - פינצ'וק - ילידת ראפאלובקה, נפת סרני בווהלין אז פולין. חברה ופעילה בתנועת בית'ר. עם פרוץ המלחמה ב 22.6.1941, עבר על העיירה הגל הראשון של רצח בבורות ולאחר מכן כניסה לגטו. בזמן האקציה **רבקה** הסתתרה בבור שהיה בגן ציבורי. עם חיסול הגטו בסוף אוגוסט 42, **רבקה** ברחה ליער עם אימה ומשפחת דודה, הצטרפה למחנה הפרטיזנים בראשות הגנרל **פלדורוב** והשתתפה בפעולות גרילה של פגיעה במטרות גרמניות. שרדה ועלתה לא"י בשנת 1946.

בית'ר לודז'

תנועת הנוער בית'ר בלודז' הייתה בין תנועות הנוער הציוניות הגדולות שפעלו בעיר ערב מלחמת העולם השנייה.

עם הכניסה לגטו לודז' במאי 1940 הוקם במסגרת המנהל היהודי, אגף מיוחד לטיפול בגנים ובחלקות החקלאיות שנכללו בתוך שטח הגטו, בראשותו של האגרונום יעקב פוזננסקי. זמן קצר לאחר מכן התפרסמה הודעה לתושבי הגטו האומרת כי במרישין - שכונה חקלאית ממזרח לבאלוטי שנכללה בתחומי הגטו, ניתן לחכור חלקות אדמה לעיבוד חקלאי. חלק ממרישין היה מיועד לגטו לילדים. הילדים הראשונים הגיעו ב 18.8.1940.

ילדים עובדים במרישין בתקופת הגטו

ההודעה על החכרת שטחים עוררה את התעניינותם של מדריכי תנועות הנוער בעיקר הציוניות, שקיבלו רשות להקים במקום מעין קיבוצי הכשרה שיתופיים, בדומה להכשרות שקיימו לפני המלחמה. כל תנועה קבלה בית או יותר בהתאם לגודלה ושטח לעיבוד חקלאי. באופן זה קיוו המדריכים לנתק את בני הנוער עד כמה שניתן מתנאי המצוקה וחוסר המעש ששררו בגטו, ולחדש את הפעילות התנועתית. חברי ההכשרות וביניהם חברי בית'ר החילונים וברית החשמונאים (בית'רים דתיים) עסקו בעיבוד חלקות האדמה, בעבודות עבור הקהילה כגון הדרכה בבתי יתומים, סיוע בבתי חולים ובתי תמחוי ובעבודות ציבוריות כמו סלילת דרכים. לאחר העבודה קיימו פעילות תרבותית וחינוכית ענפה בהתאם לאופי הרעיוני של הקבוצה. ברוב הקבוצות הושם דגש על לימוד עברית והיסטוריה יהודית. הם קיימו ימי אזכרה לזכרם של זאב ז'בוטינסקי ושלמה בן יוסף.

עד מהרה מרישין הפכה למוקד משיכה עבור מאות מצעירי הגטו שהגיעו לפעולות והצליחו להתנתק לזמן מה ממצואות החיים הקשה. נערכו חגיגות משותפות לכל התנועות הציוניות כמו "יום הרצל" ו"יום ביאליק" וערבי שירה וריקוד. לאחר זמן יסדו התנועות הציוניות תנועה אחת – "חזית דור בני מדבר".

חברות בית'ר מלודז'

חברת קן בית'ר לודז' עד למלחמה. הייתה בגטו לודז' ומשם גורשה עם אחרוני לברגן בלזן ואחר לאלסינג. שרדה והגיעה לישראל. המלחמה, **שרה** הייתה חברת "הכשרה" בקבוצות ופעילה עם חברות בית'ר נוספות כלכח בלודז'. תפקידן היה להגיש עזרה ראשונה לחולים ולפצועים ולסייע בהעברתם. לודז' כעוזרת מחנכת ילדים במרישין והצליחה להגניב קצת מזון לתוך הגטו מפרי האדמה במרישין. עם פירוק ההכשרות במרישין באביב 41, **שרה** חזרה לגטו.

שרה גליקסברג – ליברמן - המגורשים לאושוויץ, משם בספטמבר 1939 לאחר פרוץ עזר' בבית החולים היהודי בשנים 1940-41 עבדה בגטו מפרי האדמה במרישין. עם פירוק ההכשרות במרישין באביב 41, **שרה** חזרה לגטו.

ב1943 התנועה הוציאה עיתון "**תקוותינו**" שנכתב בשלוש שפות: יידיש, פולנית ועברית. בהתחלה העיתון נכתב ביד ולאחר מכן הודפס ברסורט ברחוב לגייניצקה שבו עבדה אחותה הבית'רית **חוה גליקסברג**.

שרה כתבה והייתה שותפה בעריכת העיתון שבו דווח על הנעשה במרד גטו וורשה, חיי הציונים בגטו, סטירה, ענייני דיומא, יחסים, השחרור, העתיד ועוד. העתון הופיע במשך 3 חודשים ויצאו לאור 3-5 גיליונות. הוצאתו הופסקה כאשר באחד מגיליונותיו צויירה קריקטורה מלווה בחרוזים על אחד מנכבדי היודנראט כשהוא מצחצח את מגפי הקצונה הגרמנית. העיתון הגיע לידי **מלך קון** איש המחלקה המיוחדת בגטו ובפקודת ראש המחלקה **דוד גרטלר**, נאספו כל הגיליונות המודפסים ונשרפו.

לאחר המלחמה, **שרה** הייתה פעילה מטעם בית'ר בארגון "**הבריחה**" כאחראית על נקודת הבריחה בקרוסנו. העידה במשפט נגד הנאצים בגרמניה. שרדה ועלתה לארץ ב 1948.

שרה צועדת בראש קבוצת חברי בית'ר באירופה המשוחררת

שיר שכתבה שרה גליקסברג-ליברמן בגטו לודז' – המסורת הבית'רית בולטת בשיר

אני רואה אותך ארצ'י!

מולדתי הנוכספת, היקה והנוהדרת –
אדמומיה, שדומיה, הרוח, שסיה,
את כספל התחדשות וחפש זוקרת
הנה חלפה העבודות, הנה הוסרו כבליה.
לא חשוב שאת זמרת הרוח לא חויתי,
את ושרוש הנחל ושירת האילנות –
בלבי או נשמתי וכעיני ראיתי
את זמר דמותך, את הפאר וההוד.
אני רואה אותך, ירושלים הקדושה,
קצרות וצוקים, והרים סביבו,
שומעת ליד הפתל העזוב תפילה
כל צליל לי יקר, יקרה את כלך!
הנה עיר בלכו – פרי עמל דינו,
בתים מוקמי פרחים, רעש של הים;
תוצאות קרבות קשים עם אויבנו
עת נשמע הצו – ועמנו קם!
בגאון מתנוסס דגלנו בנסל
אניות כחל-לכו על רקע תכל המים,
שם חלוץ צעיר עם שיר כפיו עמל
שיר נצחון וחפש עולה לשמים.
ערב, ירח כסוף משתקשף בגלים
רוח קלה מגיעה את הגלים קדימה,
סרחוק נשמע קול ככי התנים
באוויר צליל-פלא, כשיר ערש של אמא.
נוסעת טפות של טל, על הפרקע רובצת,
שיר קלא ועטועים שרה הכנרת

הירדן את השיר נושא עמו בשצר
האדסה קולה לחלל קשתהרת.
היי ברובה, מולדת, הארץ, השמים,
אני כלי שלך, את בי שולקת.
היי ברובה, מולדת, החול על שפת המים
יומיה זוקרים, לילות – שירה ורקט.

אפריל 1942.
גטו לודז' (מאויסין)

חברות בית'ר מלודז'

בלה ז'ליחובסקי – חברת בית'ר בלודז', ובתקופת הגטו חברת "הכשרה חקלאית" בקבוצות במרישין. בתקופת האקציות **בלה** הסתירה אנשים בביתה. ניספתה באושוויץ.

מריסיה קראוזה – חברת בית'ר שנספתה בגיטו לודז'.

פולה לנדאו – חברת בית'ר ילידת לודז' .

בראשית המלחמה ברחה לוורשה ואחר חזרה ללודז'. עם פרוץ המלחמה, תנועת בית'ר בלודז' ארגנה באמצעות ה'צלב האדום' קורס לעזרה ראשונה וסיוע. **פולה** השתתפה בקורס וגויסה לפעילות בנושא.

פולה הייתה חלק מקבוצת החברים של קן בית'ר לודז' שפעלה במרישין ומשפורקה מרישין באביב 1941, **פולה** עבדה בגטו במחלקת המזון. הייתה בגטו עד חיסולו אז נשלחה לאושוויץ, משם לשטושטהוף, דרזדן ולטרזינשטאט שם שוחררה. עלתה לארץ בשנת 1947.

בית'ר לודז'

גטו לודז' 9.9.1941 - חברי תנועת בית'ר מקיימים בתוך חיי הגטו אזכרה לגיבור התנועה שלמה בן יוסף שהועלה לגרדום בכלא עכו

ב 29.6.1938

שלמה בן יוסף בית'רי בן לוצק בווהלין. עלה לא"י ב 1937.

בית'ר בגטו וילנה

יוסף גלזמן, יליד אליטוס בדרום ליטא, התמנה בשנת 1937 לנציב בית'ר ליטא ובשנת 1938 היה קצין באצ"ל שקיים תאים מחתרתיים בהם התאגדו בני נוער יהודים מליטא. נבחר לנשיאות הכנס העולמי האחרון של בית'ר שנערך בוורשה.

עם השתלטות הרוסים על ליטא ב-1940-41, נאסרה פעילות התנועה הציונית ותנועת בית'ר שהייתה תנועה ימינית, נרדפה במיוחד ע"י היהודים הקומוניסטים ופעיליה ירדו למחתרת.

פעילות בית'ר בגטו וילנה החלה עם בואו של **יוסף גלזמן** לגטו בסתיו 1941 לאחר ההשמדה בפונאר. **גלזמן** התמנה לסגן מפקד המשטרה בגטו וילנה, ואז החל בגטו איחוד כוחות של כל הזרמים כש**גלזמן** מהווה את הרוח החיה בהקמה ובאיחוד. למרות תפקידו במשטרה שהייתה בקו המחשבה והמעשה של היודנרט, היה ל**יוסף** מוניטין בגטו של יהודי זקוף קומה ובעל הכרה לאומית, והיה מקובל על כלל הזרמים האידיאולוגים. בהמשך היה ראש מחלקת הדיור ביודנרט.

הפגישה הראשונה של התארגנות המחתרת הלוחמת בגטו וילנה, הייתה ב-21.1.1942 בחדר לשכתו של **גלזמן** כראש המשטרה ברחוב רודניצקה 6. בפגישה השתתפו: **איציק ויטינברג** ו**חנינה בורובסקה** נציגי הקומוניסטים, **יוסף גלזמן** נציג הרביזיוניסטים, **אבא קובנר** נציג השוה"צ, **ניסן רזניק** ורס"ן **פרוכט** ומביניהם נבחרו כמפקדה: **איציק ויטינברג** כמפקד הראשי ו**יוסף גלזמן** ו**אבא קובנר**.

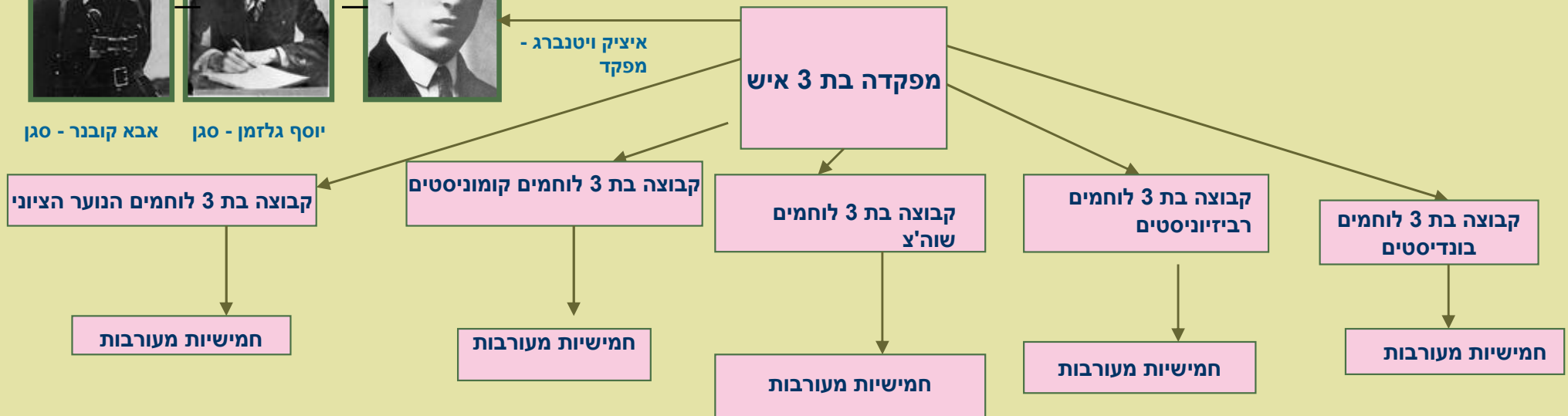
כסגניו. שם הארגון נקבע כ **פ.פ.א - F.P.O - פאראיינקטע פארטיזאנער ארגאניזאציע**. הארגון התחלק לשלישיות לפי התנועות, ובהמשך השלישיות הפכו לחמישיות מעורבות.

אבא קובנר - סגן

יוסף גלזמן - סגן

איציק ויטנברג - מפקד

ביתר וילנה

קשריות ופרטיזניות ביתר'יות בוילנה וביערות

פולה דייכס – ביתר'ית, קשרית בין **יוסף גלזמן** בהיותו בעיירה ראשה בקרבת וילנה לבין חברי ביתר' בוילנה לפני סתיו 1941 וכניסתו לגטו וילנה. באחת הפעמים כאשר נסעה בין ראשה לוילנה, נתפסה ע'י הגרמנים והוצאה להורג.

חברת הנהגת ביתר' בגטו וילנה. נאסרה עם חברי ההנהגה ונזרקה לכלא בגטו לאחר שנודע **דסלר** ששיתף פעולה עם הגסטאפו, כי בגטו מתארגנת מחתרת המתכוננת להתנגדות **ניוסה** השתתפה בהכנת מקומות מסתור לנשק מוברח, אמונים בנשק, האזנה לרדיו חדשות, שמירה ועוד. פרטיזנית ביערות וקשרית בין הפרטיזנים לבין האזורים האריים.

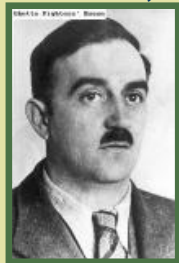
ניוסיה לובוצקי – דלוגי – לראש היודנרט **גנס** ולסגנו מזויינת. בתוך הגטו המחתרתי, הכנת עלוני **ניוסה** שרדה.

גולדה שטמלר – חברת מפקדת קן ביתר' בוילנה. כשהוצאה גזירת ענידת הטלאי הצהוב, רקמה והכינה לחברי הקן מגיני דוד צהובים על סרט לבן. עזבה את גטו וילנה דרך תעלות הביוב ביחד עם הקשרית **אסתר יפה** והגיעה לקובנה שם התגוררה כארית. ביחד עמדו בקשר עם נוצרי שסידר להן ולאנשים נוספים מגטו קובנה דרכונים מזוייפים. **גולדה** נתפסה ביחד עם **אסתר יפה** כשבידיהן הדרכונים המזוייפים והן הובלו לפורט התשיעי ושם הומתו.

בתו של ר' **ניסן יפה**, דיין ושוחט בוילנה, פעלתנית ונמרצת. הצטרפה לביתר' בכתה ו' ועד מהרה הייתה בגדוד 'שרה' ע'ש **שרה אהרונסון** ודמות מרכזית בקן. הצטרפה לתא אצ'ל בוילנה ועברה קורס באמוני נשק ארגנה פלוגות ביתר' מבין הפליטים שבאו מפולין לוילנה, הוצאת פליטים ביתר'ים לחול' וחיפוש דרכים הייתה בין הראשונים שיצרו קשר עם **אנטון שמידט** אסתר הייתה קשרית בין מפקדת הפ.פ.א לבין העולם זמנית פעילה במחתרת הבתר'ית בתחום החינוך.

אסתר יפה - מפקדת קבוצה ותורת הלחימה. לעלייה לא'. שקטים מוילנה.

יחסיהם של **גלזמן** ו**יפה** עלו על שרטון, לפ.פ.א שאליו הצטרפו ביתר'ים **אסתר** ו**גלזמן** ולשותפות ביתר' בפ.פ.א. עם הקומוניסטים והשוה'צ. בגטו וילנה הילכה השמועה כי אסתר קנאה ל**גלזמן**, ובקשה את חסותו של **גנס** יו'ר היודנראט ו**דסלר** סגנו תמורת הלשנה על פעילותו של **גלזמן** בפ.פ.א ובכך הסגירה אותו וגרמה לכליאתו. עם חיסול גטו וילנה בספטמבר 1943, **אסתר** ברחו ביחד עם **פשה דרביאנסקי** ו**גולדה שטמפלר** בניירות אריים לקובנה. שם חיו עד שנתפסו ובידיהם דרכונים מזוייפים ונשלחו אל מותן בפורט התשיעי.

הערה: אנטון שמידט היה חייל גרמני שהוצב בוילנה אחראי לאיסוף חיילים גרמנים תועים בקרבת תחנות רכבת והצבתם ביחידות חדשות. מזועזע מהרצב בפונר, סייע בהצלת יהודים. אנטון נתפס, נאסר, הוצא להורג ונקבר בוילנה. ב. 1964, יד ושם העניק לו אות חסיד עולם.

טוסיה ליכטנשטיין – ביתר'ית מזילנה שיצאה לביאליסטוק כדי לארגן ולחזק שם את ארגון המחתרת של ביתר'.

ילידת ממל בליטא, חברת ביתר' ובוגרת הגימנסיה העברית. פעילה במחלקת המודיעין של כשוטרת במשטרת שער הגטו ביחד עם **מרים גוניונסקי** ועוזרת אישית של **יוסף גלזמן**.

מרים ברנשטיין –
ה F.P.O.

מספר אלחן טלרנט מגטו וילנה: "פעם באמצע הלילה ואני בתרדמה עמוקה מעמל היום, חשתי שמישהו מעיר אותי משנתי. כשפקחתי את עיני וראיתי עומדת על ידי שוטרת, גויחנת עלי ולוחשת לאוזני שעוד מעט תגיע לכאן משטרת הגטו לערוך חיפוש. הם באים לחפש זהב כביכול, אך מטרת החיפוש הוא נשק. היא נשלחה אלי ע'י יודף גלזמן להודיעני ולהזהירני. הייתה זאת הביתר'ית מרים ברנשטיין. היא בקשה שאמסור לידיה את הנשק שברשותי. לחשתי לה בחזרה שהנשק נמצא בצריף משמר השער. היא גייסה מיד שני שוטרים חברי ה F.P.O. הציבה אותם ליד הצריף והם שמרו עליו עד תום החיפושים...."

בשלב מסויים **מרים** עזבה את גטו וילנה, הצטרפה לגדוד 'נקמה' ופעלה בתוך קבוצת **יוסף גלזמן**. בערב יום הכיפורים תש"ד נפלה בקרב עם רוב חברי קבוצת **גלזמן** ביערות נארוץ' ליד העיירה וויד'ז, ועמם נקברה במקום בקבר אחים.

ילידת קובנה, בוגרת הגימנסיה העברית. חניכה ופעילה בביתר' ובהמשך פעילה בגטו וילנה ה F.P.O. פעלה במחלקת הריגול של הארגן יחד עם **מרים ברנשטיין** וכעוזרת אישית של **יוסף** התנדבה לנהל מו'מ עם חיילי המצב הליטאי ולגייסם לפרטיזנים. נתפסה ועונתה באכזריות למוות ביערות נארוץ'.

מרים גוניונסקי –
במחתרת
גלזמן.

בית'ר קובנה

ילידת שבלי Siauliai וחברה ופעילה בקן בית'ר לאחר סיום בי'ס התיכון. עם הסובייטי בליטא, נאסרה פעילותה של בית'ר שהוגדרה כתנועה ימנית והתנועה **רחל** הגיעה אז לקובנה והמשיכה את פעילותה בבית'ר במחתרת. ערב המלחמה ביתר'ים אחרים את **ארכיון בית'ר** ליטא לוילנה ושם התגוררה במשך חודש

רחל סלקיה – סמיאטצקי- בוראק
פרוץ המלחמה והחלת השלטון המשיכה את פעילותה במחתרת. עם גרמניה, רחל העבירה עם בבייתה של **אסתר יפה**.

עם הכניסה לגטו קובנה, **רחל** נכנסה גטו והמשיכה בתוכו את פעילותה במחתרת בית'ר שכללה אמוני נשק. בגטו **רחל** נכלאה במרתפי הגסטאפו על שהסתירה ולא ענדה את הטלאי הצהוב. לאחר חיסולו של גטו וילנה, **אסתר יפה** הגיעה בניירות אריים לקובנה וחייתה שם כארית. בפברואר 1944, היו שמועות על חיסולו הקרוב של גטו קובנה ואז **אסתר יפה** יצרה קשר עם **רחל** שהייתה בתוך הגטו כדי לספק לה ניירות מזוייפים, כך במטרה שתצא ותברח מן הגטו המתחסל. **רחל** קבלה את הניירות אך ויתרה עליהם והעבירה אותם ל**ראאל** חברתה. עם חיסולו של גטו קובנה ביולי 1944, **רחל** הועברה לשטוטהוף ומשם יצאה לצעדת המוות ותוך כדי הצעדה, הגיע השחרור. לאחר המלחמה **רחל** הגיעה ללודז' והייתה פעילה בהתארגנות מחודשת של בית'ר עם שארית הפליטה. במסגרת ה**ועדה ההיסטורית** בלודז' בראשותו של **פיליפ פרידמן**, **רחל** עסקה באיסוף, תרגום ותיעוד חומר על קורות הביתר'ים בשואה.

אסתר ציגלר – חברה ופעילה בתנועת בית'ר בגטו קובנה.

הבריחה ליער - חוויותיה של הבית'רית רחל סלקיה - סמיאטצקי - בוראק בגטו קובנה 1943

ליער...

(בהאחו הנוער בגיטו בולמוס הריצה ליער)

בתקופ אוחך רוח גבורה,
מוכן סכן חיך, לא להרתע, לא להכנע,
לחיות חי פרטיזן, לברוח הרחק, הרחק - היערה...
הבלט חזת, זקוף הגב,
הרם הראש, פרוק העול,
ורוק רקיקה גדולה אחת: "טפויו"
על חי גיטו נבזים, מאוסים,
חי סחי ומאוס,
קלון טלאי צהוב, תחום גדר תיל:
סמל עבדות, שפלות, רעב ועוני.
לרעוד והזרעזע עם כל יום מחר
אף לחיות חי יום מעורפל:
חי רגע, חי שעה,
באין תקוה, בחיל ורעדה.
וכבר עיפה האוון מלקלוט
השמועות בגיטו מנסרות:
"מפעלים" חרשים, מקומי הובלות,
תאריכי ימים, סכומי אנשים,
וכבר אין עצבים!...

בתקופ אוחך רוח גבורה,
מוכן למות מות גבורים, מות בריונים,
כמות להכיט בכזו ושאת נפש ולהכריז: - נקמה!
נתק כבלי ברזל, קרע טלאי,
פרוץ גדר, גנוב גבול,
כרות ברית-שלום עם השטן
באין הברל: רוכל, נוכל, סקריק,
ולא לשוא ולא לריק,
הריק התער, השחו הלהב
ודקוד בכל הבא בדרך למכשול.
ובשבעת נקם עלי שפתיים:
"אל לחרב שוב לנרון"
טרף הדם שוקק וחם,
עד נמלאה סאת הדם.
ובהצטרף הזעם למרצא,
סוער כגל על סלע -
מתכרצים אנרופים, בולטים גידים,
שוקק וקולח חוסס הדם
לכטוי אחד: - נקם!!!

קשריות ופרטיזניות ביתר'יות בליטא/בילורוסיה

ילידת לידה, באה מבית ביתר'י. בשנת 1940 לאחר שלידה סופחה לבילורוסיה הקומוניסטית, התנועה שירדה למחתרת בהברחת ביתר'ים ואחרים מפולין לוילנה העצמאית.

שרה רובנוביץ-שיף -
שרה פעלה במסגרת

"ערב אחד בספטמבר 1939 נכנס אל ביתנו שוטר, צעיר רוסי בן לידה, ושאל על **שרה אהרונובה רובנוביץ'** והודיע שעלי להתלוות אליו אל תחנת המשטרה של ה.נ.ק.וו.ד. הוא הכניס אותי לחדר קטן עם שולחן ושני כסאות. לאחר כמה דקות נכנס אדם עם מדי א.נ.ק.וו.ד, התיישב על אחד הכסאות והחל לחקור אותי: "...את חברה בביתר'?" שאל והמשיך: "אין דבר **שרה אהרונובה**, אם את חברת ביתר', כל שאנו מבקשים ממך הוא להיות אזרחית סובייטית טובה ולספר לנו עם מי את נפגשת ועל מה אתם דנים במפגשים שלכם..." הסברתי שביתר' איננה קיימת עוד. הסברתי שלפני המלחמה השתייכתי לקן ביתר' המקומי, אך מאז סופחה עירנו לבילורוסיה הסובייטית, נסגרו מועדוני הנוער הציוניים ובתוכם ביתר'...."

שרה נתפסה ונאסרה ע'י הא.נ.ק.וו.ד באישום של היותה חברת תנועה ציונית ריאקציונית ו"אויבת המשטר" ובפעילות מחתרית כנגד הקומוניזם. במשך שנה **שרה** ירדה בכלא ברוביץ' עד לפרוץ המלחמה ב-22.6.1941, אז יצאה מן הכלא ושהתה בגטו ברוביץ'. לאחר האקציות הגדולות בברוביץ', **שרה** ברחה ליערות והצטרפה לפרטיזנים הרוסים. בין הפרטיזנים האלה היו שומריה בבית הכלא בברוביץ' שהאשימוה בריגול לטובת הגרמנים והוציאו נגדה פסק דין מוות. **שרה** הצליחה בעורמה לבקש מהם דחיה בגזר הדין והוציאה נשק מביתו של המהנדס הגרמני האזורי. היא בצעה פעולות נקם והביאה נשק אל הפרטיזנים ביער. **שרה** שרדה את המלחמה, אך אז האשימוה במוסקבה הרוסים המנצחים כי היא מרגלת לטובת הגרמנים. גם מצרה זאת **שרה** הצליחה לצאת.

סיכום

בסקירה זאת ניסיתי להאיר במקצת את פועלן של הנשים הרביזיוניסטיות במזרח אירופה בתקופת השואה. החומרים הקיימים מועטים ולכן החומר המובא כאן חלקי ועדיין רבה המלאכה למי שירצה בעתיד לחקור ולהתחקות אחרי פועלן של נשים אלו בתקופת השואה ולא רק במזרח אירופה, אלא באירופה כולה.

הן היו גיבורות אלמוניות וראויות לתיעוד גבורתן בדפי ההיסטוריה כמו שכתב ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום איש מפלגת פועלי ציון שמאל:

"הנערות הגיבורות ... הן נושא ראוי לעטו של סופר גדול.....האישה היהודיה רשמה דף מפואר בהיסטוריה של מלחמה זו..."

רשימה ביבליוגרפיה

- אונגר מיכל, "תנועות הנוער בגטו לודז'", ילקוט מורשת לתיעוד ועיון, גיליון ס'ו, ע' 19-50, הוצ' מורשת בית עדות ע'ש מרדכי אנילביץ', אוק' 1998.
- ארכיון מכון ז'בוטינסקי – צילומים
- אשכנזי נורית, הקרב בכיכר מורנובסקה, <http://noar.education.gov.il/main/upload/.pinkas/mornovska.doc>
- בגריאנסקי פאול, "שליחותה של נוסיה", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, כרך ז' מס. 9, ת'א, דצמבר 1989, ע' 35-39.
- גליקסברג-ליברמן שרה, צללים, הוצ' המרכז למורשת ירושלים ע'ש זאב ז'בוטינסקי, 1993.
- דלוגי נוסיה, "יום ויטנברג בגטו וילנא", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, כרך ז' מס. 9, ת'א, דצמבר 1989, ע' 3-14.
- טלרנט אלחנן, "המחתרת ב'קיייליס'", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, כרך ד' מס. 10, ע' 22-26, 1983
- יד ושם, "אנטו שמידט", http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%201811.pdf
- כץ שמואל, ז'בו: ביוגרפיה של זאב ז'בוטינסקי (כרכים א', ב'), הוצאת דביר, תל אביב 1993.
- לזר ליטאי חיים, מצדה של וורשה, הארגון הצבאי היהודי במרד גטו וורשה Z.Z.W, הוצ' מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, ת'א, 1983
- לזר חיים, "אסתר", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, כרך ו' מס. 1, ת'א, דצמבר 1986, ע' 5-13.
- לזר חיים, "פרקי בריחה", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, כרך ג' מס. 12-13, ת'א, דצמבר 1979, ע' 4-35.
- לזר חיים, "פרקי בריחה", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, כרך ד' מס. 6, ת'א, דצמבר 1982, ע' 4-32.
- לזר חיים, "יוסף גלזמן", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, כרך ד' מס. 10, ת'א, דצמבר 1983, ע' 7-14.
- לזר חיה, "היהודייה במפקדת המחותרת האנטישמית", עיתון 'במחנה', כרך כ'ג, גיליון 29, 16.4.1968
- קורצ'ק רוז'קה, להבות באפר, הוצ' מורשת וספריית הפועלים 1965, ע' 62-98, 153-154
- רובנוביץ-שיף שרה, נערה במלחמה, הוצ' מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, ת'א, 1990.
- רינגלבלום עמנואל, יומן ורשימות מתקופת המלחמה – גטו וורשה ספטמבר 1939-דצמבר 1942, ע' 365-366, הוצ' יד ושם ובית לוחמי הגטאות, 1992
- "סימפוזיון על נושא השואה והגבורה", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, כרך ה' מס. 3, ת'א, דצמבר 1984, ע' 3-31.
- סלקיה רחל, "פרידה אחרונה מיוסף גלזמן", פרסומי מוזיאון הלוחמים והפרטיזנים, כרך ד' מס. 10, ת'א, דצמבר 1983, ע' 27.
- סלקיה רחל, שנזכה לספר... הוצ' "אור-עם", ת'א 1980.
- עדויות יד ושם:
 - קובנה: בוראק – סלקיה רחל, תיק 11580
 - ציגלר אסתר, תיק 416
 - ראפאלובקה-פרטיזנים: פינצ'וק – צייגר רחל, תיק 12947
 - לודז': לנדאו פולה, תיק 5814
 - וורשה: שפשיק – פינקלשטיין פלה, תיק 5135
- עדויות מכון ז'בוטינסקי:
 - לובינסקי איילה (לילי שטרסמן) עדות לתקופה 1.1.1937-31.12.1939
 - http://www1.yadvashem.org/heb_site/heb_exhibitions/heb_lodz/1_home.html
 - Jack Eisner, "The Survivor", William Morrow and company, Inc. New York page 23, pp 173-181, 1980